

Derda, Tomasz

Personel nekropoli egipskich w okresie rzymskim w świetle greckich papirusów

Studia i Materiały Archeologiczne 9, 31-43

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tomasz Derda
Uniwersytet Warszawski

PERSONEL NEKROPOLI EGIPSKICH W OKRESIE RZYMSKIM
W ŚWIETLE GRECKICH PAPIRUSÓW

W literaturze papirologicznej nie ma dotąd monografii przedstawiającej całą dokumentację papiusową dotyczącą grup zawodowych pracowników nekropoli egipskich w okresie grecko-rzymskim. O ile jednak mamy, lub wkrótce mieć będziemy, monografie omawiające najważniejsze i najlepiej udokumentowane w źródłach grupy zawodowe pracowników nekropoli w okresie ptolemejskim /*χοαχύται* i *παρασχίσται* /¹, o tyle dokumenty mówiące o personelu nekropoli w okresie rzymskim są rozproszone po różnych publikacjach papirologicznych i wciąż nie dysponujemy pracami choćby w niewielkim stopniu porządkującymi posiadaną dokumentację. Celem niniejszego artykułu jest właśnie przedstawienie greckich papiusów i ostraków mówiących o pracy *νεκροτάφοι*, *ἐνταφιασταί*, *ὑρηνηταί* i *ἐξωπυλίται*, którzy w okresie rzymskim stanowili personel egipskiej nekropoli.

(i) νεκροτάφοι

Najstarszym znanym dokumentem, w którym być może pojawia się termin *νεκροτάφος* jest P. Sorb. inv. 331, datowany na początek drugiej połowy III w. p.n.e. Nawet jednak jeśli uznamy uzupełnienie tekstu dokonane przez jego wydawcę /B. Boyaval/ za

¹ P.W. Pestman, L'archivio di Amenotes figlio di Horos /P. Tor. Amenotes/. Testi demotici e greci relativi ad una famiglia di imbalsamatori del secondo sec. a.C., Milano 1981. P.W. Pestman przygotowuje również pełne, opatrzone obszernym komentarzem wydanie wszystkich papiusów demotycznych i greckich należących do archiwum tebańskich choachytai.

słuszne, to o charakterze pracy i zakresie obowiązków nekrotafoi dokument ten nie mówi nic².

UPZ ii 185 - papyrus pochodzący z archiwum tebańskich choachytai wymienia ludzi posiadających νεκροταφική προστασία, którzy nie są jednak określani jako νεκροτάφοι. Zły stan zachowania tego tekstu nie pozwala na jego pełne zrozumienie, a nawet uniemożliwia precyzyjne datowanie /dokument ten musiał jednak powstać między 152 a 131 r. p.n.e./³. Nie ulega natomiast wątpliwości, że UPZ ii 185 jest protokołem rozprawy przed epistatesem nomu pathyrickiego; sześciu ludzi posiadających νεκροταφική προστασία wniosło oskarżenie przeciw ośmiu choachytai występującym pod przewodnictwem swojego rodzinnego przywódcy Horosa II /vv. 1-11; ἐντυχ[όντων] τῶν ἐξ [τῶν ἐχόντων(?)τῆν] νεκροτ[αφική]ν προστασ[ίαν πάντων(?) τῶν σωμάτων τῶν ἀπεχθονομένων ἐν τῇ κ[άτω τοπαρ]χίαι κατὰ [᾿Ω]ρου τοῦ ᾿Ωρου...τῶν ἐκτ[ῆς αὐτῆς κάτω τοπαρ]χίας [καὶ τῶν Μεμνον[είων] χλοαχυτῶν/. Przedmiot sporu pozostaje niejasny - ludzie posiadający νεκροταφική προστασία żądają 2/3 sumy, niestety, nie wiemy za co im należnej /vv. 12-13: τὸ δίμοιρον [τῶν χ]ινομέ[ν]ων ὑπὸ τῶν.....ων τ[ῶ]ν τε<τε>[λευτ]η[κό]των(?).

² P. Sorb. inv. 331 został opublikowany przez B. Boyavala, Papyrus ptolémaïques inédits de Ghôran et Magdôla, CRIPEL 1, 1973, pp.223-248. Papyrus ten składa się z 37 fragmentów i zawiera bardzo obszerną listę imion, do których niekiedy zostały dodane nazwy zawodów wykonywanych przez wymieniane osoby. Fragment XXXVII, v.393 w edycji B. Boyavala brzmi następująco: [... νεκροτάφος ᾿Ωρος . Nawet jeśli uzupełnienie lakuny zaproponowane przez wydawcę zostanie uznane za prawdopodobne, to jednak nie można zapomnieć o innych możliwościach: [...κριστάφος , [...ἑρακστάφος , [...αἰλουρστάφος czy wreszcie [...ἰβιστάφος .

³ UPZ ii 185 jest datowany: ἔτους λ[... /col. i, v. 1/. Papyrus ten został więc napisany między rokiem 30 a 39 panowania króla nie wymienionego z imienia. Ponieważ jednak UPZ ii 185 należy do archiwum tebańskich choachytai /dokumenty w nim zawarte zostały napisane między 182 a 98 r. p.n.e./, w grę wchodzi tylko panowania Filometora /co określałoby czas powstania tego papyrusu na lata 152/1-146/5 p.n.e./ lub Euergetesa /141/0-132/1 p.n.e./. Za przyjęciem drugiej z tych możliwości przemawiać miałby fakt, że w charakterze głowy rodziny tebańskich choachytai występuje już Horos II, ten sam, który później będzie jej przywódcą w czasie słynnego procesu z Hermiasem, toczzonego w latach 126/5-117/6 p.n.e. /cf. U. Wilcken, UPZ ii 185, introd./.

Z tekstu UPZ ii 185 wynika więc, że ói ἔχοντες νεκροταφικὴν προστασίαν /nekrotafoi?/ i choachytai wspólnie otrzymywali pewną sumę, którą następnie dzielili między siebie: 2/3 dla tych pierwszych, 1/3 dla drugich. U. Wilcken uważał, że chodzi tu o dochody otrzymywane od rodziny zmarłego w zamian za przygotowanie pogrzebu /tym zajmowałoby się nekrotafoi/ i sprawowanie kultu /choachytai/⁴. A. Bataille rozszerzył tę interpretację dodając, że papirus ten jest zapewne świadectwem konfliktu rozgrywającego się wewnątrz zrzeszającej pracowników nekropoli korporacji, w ramach której działali zarówno nekrotafoi, jak i choachytai⁵. Raz jeszcze jednak trzeba podkreślić, że termin νεκροτάφοι nie pojawia się w UPZ ii 185; czy więc ludzie posiadający νεκροταφικὴν προστασίαν mogą być utożsamiani z nekrotafoi - kwestia ta musi pozostać nierozstrzygnięta⁶.

Po raz pierwszy w sposób nie budzący wątpliwości nekrotafoi są wzmiankowani w P. Ryl. ii 65 /zapewne 67 r. p.n.e./. Dokument ten zawiera sentencję wyroku wydanego przez trybunał chrematystai, do którego zwrócili się nekrotafoi - członkowie korporacji z wnioskiem o ukaranie ich towarzysza za to, że wbrew sporządzonemu po egipsku statutowi stowarzyszenia przywłaszczył sobie prawo do zajmowania się nie jemu przypadającymi zmarłymi, a tym samym do otrzymywania wynagrodzenia za wykonaną pracę.

⁴ U. Wilcken, UPZ ii 185, com. ad col. 1, vv. 12-17.

⁵ A. Bataille, Les Memnonia. Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques sur la nécropole de la Thèbes d'Égypte aux époques hellénistique et romaine, Le Caire 1952, pp.248-249.

⁶ U. Wilcken nie miał co do tego wątpliwości, o czym świadczą tytuł nadany przezeń edycji UPZ ii 185: "Protokoll einer Verhandlung vor dem Epistates des Pathyrites / νεκροτάφοι gegen χοαχύται /". Jeśli jednak odrzucimy niepewne świadectwo istnienia nekrotafoi już w III w. p.n.e. /P. Sorb. inv. 331, cf. supra, n.2/, to UPZ ii 185 byłby najwcześniejszym dokumentem potwierdzającym obecność nekrotafoi wśród zawodowych korporacji pracowników nekropoli, wcześniejszym o około 60 lat od P. Ryl. ii 65 - pierwszego dokumentu, który w sposób niepodważalny potwierdza istnienie tej grupy zawodowej. Można więc sobie wyobrazić, że nekrotafoi, grupa zawodowa wyraźnie wyodrębniona spośród innych pracowników nekropoli i bardzo często spotykana w dokumentach z okresu rzymskiego, u schyłku okresu ptolemejskiego dopiero się kształtuje. Warto zauważyć, że funkcje pełnione przez nekrotafoi wypełniają w sposób naturalny lukę pomiędzy zakresem obowiązków ludzi zajmujących się mumifikowaniem zwłok /taricheutai/ i kapłanów kultu zmarłych /choachytai/. Dopóki mumie zmarłych były chowane w starych, faraonских grobowcach, bądź nawet w rodzinnych domach /tak zapewne działo się w Tebach przez nieomal cały okres ptole-

Nekrotafoi znani są jednak przede wszystkim dzięki dokumentom pochodzącym z okresu rzymskiego, a nawet bizantyńskiego /najpóźniejsze wzmianki o nekrotafoi znaleźć można w dwóch papirusach datowanych na VI w. n.e.: P. Hamb. i 56 i P. Cairo Masp. ii 143/. W tym okresie, kiedy nie występują już choachytai, nekrotafoi w ramach swoich korporacji organizują całość ceremonii pogrzebowych. Jako odpowiedzialni za złożenie mumii do grobu nekrotafoi występują w charakterze adresatów na etykietkach mumiowych /CEMG 1936 = SB i 5538; CEMG 2051 = SB i 5766; CEMG 2052 = SB i 5767; CEMG 1956 = SB vi 9211/, sami jednak także mogli trudnić się przewożeniem zwłok⁷. Nekrotafoi nie przejęli po choachytai ich funkcji kultowych - w okresie rzymskim dbanie o ofiary dla zmarłego było, jak się zdaje, wyłączną domeną jego rodziny⁸.

Pozycja, jaką zajmowali nekrotafoi w hierarchii społecznej, była bardzo niska: nie przypadkiem Maneton określił ich mianem ἄσμενοι /Apotelesmata VI 459/, równie nieprzypadkowe wydaje się być sąsiedztwo νεκροτάφοι z οἰκ(οδόμοι) i ὄνη(λάται) na liście osób ułożonej częściowo według wykonywanych zawodów /P. Tebt. ii 589, koniec I w. n.e./.

Nekrotafoi żyli z dala od miasta, mieszkając na terenie nekropoli⁹. Wydany przez Cl. Preaux O. Wilb. 76 /II w. n.e./ jest

mejski/, dopóty istnienie grupy ludzi zajmujących się techniczną stroną przygotowania i przeprowadzenia pogrzebu nie było niezbędne, a złożeniem mumii w tych miejscach mogli byli zajmować się kapłani kultu zmarłych. Dopiero wraz z upowszechnieniem się /i jednoczesnym potaniem/ mumifikacji stare grobowce przestały wystarczać - powstała więc konieczność tworzenia nowych, na ogół bardzo tanich, dostępnych dla szerokiej rzeszy ludności. Tym właśnie zajęli się nekrotafoi, ludzie o bardzo niskiej pozycji społecznej, których kompetencje nie obejmowały kultu, a tylko ograniczały się do technicznej strony przedsięwzięcia.

⁷ P. Grenf. ii 77, vv. 3-5: ἀπέστειλα ὑμῖν [διὰ τοῦ νεκροτάφου τὸ σῶμα; P. Grenf. ii 73, vv. 7-8 /oba te papirusy pochodzą z archiwum nekrotafoi z Wielkiej Oazy; cf. infra, pp.4-6/.

⁸ Cf. P. Ryl. ii 153 /testament sporządzony za panowania Antonina Piusa/, vv. 5-6: wyzwoleniec zostaje zobowiązany do składania ofiar na grobie swojego patrona; BGU vii 1655 /testament, 169 r. n.e./: niewolnik, który nie będzie stanowić własności nikogo ze spadkobierców, przez resztę swojego życia będzie dbać o ofiary dla swojego zmarłego pana; cf. A. Bataille, op.cit. /n.5/, pp.262-264.

⁹ SB i 4651, v. 25; 4653, vv. 2-3: ἐκτὸς τῶν προαστείων ; P. Grenf, ii 77, v. 14: [τῶν νεκροτάφῶν εἰς τὸ ὄρος /rzeczownik τὸ ὄρος w Egipcie oznacza po prostu pustynię, a w związku z tym także nekropole, które z reguły znajdowały się poza granicami pól uprawnych/; SFP xx 11 /173 r. n.e./ - w deklaracji złożonej dla potrzeb cenzusu nekrotafos Peteamounis określił swoje miejsce zamieszkania jako τὸ 71. εἰς / τοὺς ἀγκήνους.

ἔγχορο(ς) ἐπιτηρ(ήσεως) ὑπαρχ(όντων) (πρότερον) νεκροτάφων) ὄντ(ων) ἐν ταῖς νεκρί(αις) /vv. 1-2/, "solde de la gestion des biens ayant appartenu aux nécrotaphes de la nécropole". Nie wdając się w szczegółową interpretację tego unikalnego ostrakonku, można stwierdzić, iż teren nekropoli był użytkowany przez żyjących tam nekrotafoi, przynajmniej w taki sposób, że do nich należały owoce rosnących wśród grobów drzew¹⁰.

Być może nekrotafoi musieli płacić podatek od dochodów płynących z wykonywania swojego zawodu. O. Tait i, p.160, no.51 /8 r. n.e./ jest pokwitowaniem zapłacenia podatku zwanego τὸ τέλ(ος) τῶν νεκροτάφων). O dzierżawie jakiegoś podatku związanego z zawodem nekrotafoi mówi P. Ryl. ii 95, jednak stan zachowania tego papirusu nie pozwala ustalić, za co i przez kogo podatek ten był pobierany¹¹.

Dzięki kilkunastu papirusom możliwe było poznanie środowiska nekrotafoi pracujących na terenie Wielkiej Oazy w latach 240-306 n.e.¹² Jak wskazują dokumenty, miejscem ich pracy była nekropola Kysis /dziś Dūsh/¹³, chociaż nie wszyscy nekrotafoi pochodzą z tej wsi /ἀπὸ κώμης Κύσεως/. Papirusy z Wielkiej Oazy wymieniają piętnastu nekrotafoi, wśród nich dwie kobiety /P. Grenf, ii 71, v. 8: νεκροτάφη ; 76, v. 2: νεκροταφίς /. Zwraca uwagę fakt, że w krótkim czasie, między 240 a 250 r. n.e., obowiązki nekrotafoi zaczyna pełnić pięć nowych osób. Fakt ten, zdaniem F. Dunand, należy

¹⁰ O. Wilb. 76 mówi o sprzedaży 11 artab daktyli, po 5 drachm za artabę oraz 56300 /sic!/ κούκεια za łączną sumę 840 drachm 2 1/2 obola. Zdaniem Cl. Preaux słowo κούκεια oznacza orzechy kokosowe, jednak ich liczba wymieniona w ostrakonie wydaje się niewiarygodnie wielka. Liczba ta byłaby znacznie bardziej prawdopodobna, gdyby przyjąć, że słowo κούκεια w O. Wilb. 76 oznacza owoce dziko rosnącej palmy dum /nazwa botaniczna: Hyphaena thebaica, nazwa łacińska: cuci - Plin. HN XIII.62, nazwy greckie: τὸ κούκιο-φόρον - Theophrastus, HP IV.2.7 i τὸ κούκι - P. Baden i 35, v. 23/.

¹¹ Cf. Sh.L. Wallace, Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian, Princeton 1938, pp.284, 289.

¹² Pełną listę papirusów z Wielkiej Oazy, należących do archiwum nekrotafoi, zestawił J. Bingen, Une cession de charge nécrotaphique dans la Grande Oasis, CE 39, 1964, pp. 157-158.

¹³ Na terenie antycznej nekropoli Kysis /dziś: Dūsh/, począwszy od 1976 roku prowadzi prace misja archeologiczna działająca z ramienia Institute Français d'Archéologie Orientale. Informacje uzyskane dzięki papirusom z archiwum nekrotafoi z wynikami badań archeologicznych zestawiła ich wieloletnia uczestniczka - F. Dunand, Les nécrotaphes de Kysis, CRIPEL 7, 1985, pp.117-127.

zapewne tłumaczyć wyraźnym wzrostem śmiertelności mieszkańców Wielkiej Oazy w tym czasie¹⁴.

Większość nekrotafoi z Wielkiej Oazy jest połączonych więzami rodzinnymi, co jest zjawiskiem typowym w tym okresie, kiedy nieomal wszystkie profesje przekazywane są z ojca na syna. Być może jednak fakt, że zawód nekrotafoi wykonywany jest i przekazywany w środowisku stosunkowo zamkniętym, trzeba tłumaczyć także wyjątkowo niską pozycją społeczną tych ludzi¹⁵.

W papirusach z Wielkiej Oazy zawód wykonywany przez nekrotafoi określany jest jako κηδεία νεκροταφική /P. Grenf. ii 68, v. 6; 71, col. i, v. 15/ lub ὑπηρεσία νεκροταφική / P. Grenf. ii 71, col. ii, v. 3; SB VIII 9873, v. 4/. Nekrotafos Petechon, syn Mersisa, określił wykonywany przez siebie zawód wyrażeniem τάξις ἐνταφιαστική /SB iii 7205/¹⁶.

Papirusy z Kysis dostarczają niewielu informacji o sytuacji materialnej nekrotafoi. Środowisko to było zapewne silnie zróżnicowane pod tym względem; zwraca uwagę postać wyzwolénca Polydeukesa, który w ciągu kilku lat wszedł w posiadanie wcześniej należących do innych nekrotafoi κηδείαι νεκροταφικά /SB i 4653; 4654+4655/. Fakt ten mógłby sugerować, że wykonywanie takiego zawodu było opłacalne, a Polydeukes stał się człowiekiem stosunkowo zamożnym; nie można jednak wykluczyć i takiej możliwości, że dopiero skupienie w swoim ręku kilku κηδείαι νεκροταφικά umożliwiałoby skromne życie¹⁷.

Inną interesującą postacią ze środowiska nekrotafoi z Kysis był Petechon, syn Petosirisa. P. Grenf. ii 71 mówi o przekazaniu majątku Petechona jego dwóm synom: Petosirisowi i Petechonowi; w skład cedowanego majątku, prócz κηδεία νεκροταφική wchodzi ὑδρέματα /koła wodne, sakijskie/, τόποι κυνηγινοί /tereny myśliwskie/ i kilka domów /vv. 14-18/. Nieruchomości te usytuowane są w Hibis i okolicznych wsiach oraz we wsiach wokół Kysis. Petechon syn Petosirisa nie był więc człowiekiem ubogim, ale jego spory majątek mógł być raczej wyjątkiem niż regułą w środowisku nekrotafoi¹⁸.

Spośród papirusów z Wielkiej Oazy tylko jeden zawiera in-

¹⁴ Ibidem, pp.117-118, 124.

¹⁵ Ibidem, pp.118-119; cf. supra, p.34.

¹⁶ Cf. infra, p.39.

¹⁷ Cf. F. Dunand, op.cit., /n. 13/, p.120.

¹⁸ Cf. ibidem, loc. cit.

formacje o należnościach, jakie otrzymywał nekrotafos za swoją pracę. P. Grenf. ii 77 jest listem adresowanym do Sarapiona i Silwanusa przez Melasa; autor listu stwierdza, że wysłał do Sarapiona i Silwanusa mumię ich brata Fibiona, opłaciwszy przedtem wszystkie koszty. Nekrotafos za przewiezienie mumii /niestety, nie wiemy dokąd/ otrzymał 340 drachm παλαιοῦ νομίσματος /tzn. sprzed reformy monetarnej Dioklecjana/. Poza tym nekrotafos otrzymał 20 drachm jako zapłatę za płótno niezbędne do owinięcia mumii oraz część wynagrodzenia w naturze: 1 chus wina, 2 chusy oliwy i 1 artabę zboża. Nie sposób jednak na podstawie tylko tego papiirusu ocenić, czy zawód wykonywany przez nekrotafoi był dobrze płatny. W każdym bądź razie można chyba zgodzić się z F. Dunand, że nekrotafoi nie byli ludźmi wyjątkowo biednymi, a ich profesja umożliwia przynajmniej części z nich osiągnięcie stosunkowo dobrej pozycji materialnej¹⁹.

Wśród piętnastu nekrotafoi z Kysis siedmiu nie potrafiło się podpisać, a dokumenty podpisują zamiast nich inne osoby²⁰. Także deklaracja cenzusowa złożona w 175 r. n.e. przez Peteamounisa pracującego jako nekrotafos w nomie memfickim /SPP xx 11/ została napisana przez kogoś innego, ponieważ Peteamounis był analfabeta. Nie wydaje się jednak, by i pod tym względem nekrotafoi wyróżniali się na tle innych mieszkańców Egiptu w III-IV w. n.e.

(11) ένταφιασταί

Najwcześniejszym dokumentem, w którym pojawia się termin ένταφιαστής jest UPZ ii 190, papiirus pochodzący z archiwum tebańskich choachytai. W 98 r. p.n.e. pewien Hersiesis, syn Horosa pożyczył 22 1/2 artaby pszenicy kobiecie o imieniu Asklepias, zwaney także Senimuthis; w charakterze jej opiekuna prawnego /κύριος / wystąpił Harpaësis, syn Chesthotesa, τῶν ἀπὸ τῆς αὐτῆς Διὸς πόλεως ένταφιαστῶν /vv. 5-6/. Mimo że UPZ ii 190 nie mówi nic o zakresie obowiązków i sposobie ich wykonywania przez entafiastai, to jednak M. San Nicolo uważał, że papiirus ten potwierdza istnienie w Tebach korporacji zrzeszającej entafiastai, odrębnej od rodzinnego stowarzyszenia choachytai²¹.

¹⁹ Cf. ibidem, pp.120-121.

²⁰ Ibidem, p.121.

²¹ M. San Nicolo, Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer, Bd. I, München 1913, p.98.

Termin ἐνταφιαστής, pochodzący od czasownika ἐνταφιάζω, "prepare for burial"²², powinien zgodnie ze swoją etymologią oznaczać osobę, której głównym zadaniem jest przygotowanie zwłok do pogrzebu, czyli mumifikowanie ciała zmarłego. Niestety, dokumenty z okresu rzymskiego nie pozwalają na precyzyjne określenie zakresu kompetencji entafiaistai²³. Występują oni, podobnie jak nekrotafoi, w charakterze adresatów na kilku etykietkach mumiowych /CEMG 2022 = SB i 25; CEMG 2034 = SB i 3442; CEMG 2111 = SB i 5144/, co mogłoby sugerować, że entafiaistai zajmowali się nie mumifikowaniem zwłok, lecz składaniem już spreparowanych mumii do grobów. Fakt, że entafiaistai otrzymywali już przygotowane mumie, znajduje swoje potwierdzenie w P. Hamb. i 74 /173 lub 174 r. n.e./. Ten dokument o unikalnej treści jest bardzo specyficznym pokwitowaniem: kapitan statku nilowego stwierdza, że zabrał na pokład mumie już owiniętą w bandażę i całuny /σωμα εἰλισμένον/ oraz zobowiązuje się dostarczyć ją do portu Kerke w nomie memfickim i oddać pewnemu entafiaistes /v. 8: [καὶ παρα]δῶσω θακαρις /sic !/ ἐνταφια[στῆ] /.

Jeszcze jeden papirus dotyczący profesji entafiaistai ma unikalny charakter. Mały, ale kompletny P. Köln ii 113 /III w. n.e./²⁴ zawiera polecenie skierowane do entafiaistai, aby złożyli do grobu ciało /lub mumie/ kapłana Harsasa /ἐνταφιασταῖς ἐκκομίσατε σῶμα Ἄρσα ἱερέως, co wydawca tego tekstu, L. Koenen, przetłumaaczył: "Den Bestatten! Tragt die Leiche des Priesters Harsas zu Grabe!"/. Kluczowe znaczenie dla zrozumienia treści P. Köln ii 113 ma rzeczownik σῶμα. Jeśli słowem tym zostały określone zwłoki jeszcze nie zmumifikowane /jak swoim przekładem sugeruje L. Koenen/, to czasownik ἐκκομίσατε mógłby oznaczać nie tylko samą czynność składania mumii do grobu, ale także właściwy proces mumifikacji, której w tej sytuacji musieliby dokonać entafiaistai. Nie można jednak wykluczyć i takiej możliwości, że rzeczownik

²² LSJ, sv.

²³ Opinia wyrażona przez H.C. Youtie'go /Notes on C. Mich I, TAPA 71, 1940, p.654 n. 112 = Scriptiunculae, Amsterdam 1975, p.94 n. 112/ jest oparta raczej na etymologii obu terminów niż na zachowanych źródłach.

²⁴ Editio princeps: L. Koenen, Anweisung an die Totengräber, ZPE 9, 1970, pp.20-21 /= SB xii 10998/.

σῶμα oznacza już spreparowaną mumię²⁵ - w takiej sytuacji entafiastai zajmowałoby się tylko jej złożeniem do grobu.

W bardzo nietypowej roli pojawiają się entafiastai w P. Oxy. iii 476 /159 r. n.e./. Papyrus ten zawiera raport sporządzony przez dwóch entafiastai z Oxyrhynchos, którzy na polecenie strażnika podjęli się dokonania oględzin zwłok zmarłego Apisa, syna Pausisa, zapewne po to, by rozpoznać przyczynę jego śmierci. Znanych jest kilka dokumentów o podobnym charakterze, zawsze jednak oględzin zwłok zmarłego dokonują lekarze publiczni, δημόσιοι ἰατροί /P. Oxy. i 51, P. Rein. ii 92/. Przyczyny, z powodu których F. Oxy. iii 476 został sporządzony przez entafiastai, pozostają niejasne.

Wszystkie te dokumenty, niestety, nie precyzują zakresu obowiązków entafiastai. Nieco więcej na ten temat może powiedzieć SB iii 7205 - jeden z papyrusów pochodzących z archiwum nekrotafoi z Wielkiej Oazy: pewien nekrotafos, Petechon, syn Meusisa, wspomina o tym, że odziedziczył po swoim ojcu τάξις ἑνταφιαστικῆ /v. 6/. Wydaje się więc, że w III w. n.e. terminy νεκροτάφος i ἑνταφιαστικῆ były używane zamiennie, a dodatkowym argumentem przemawiającym za przyjęciem takiej hipotezy mógłby być fakt, że entafiastai w kilku przypadkach występują zamiast nekrotafoi jako adresaci na etykietkach mumiowych²⁶. Warto również już w tym miejscu zaznaczyć, że począwszy od III w. n.e. zarówno entafia-

²⁵ Wyrażenie σῶμα τοῦ δέϊνος pojawia się często w treści etykietek mumiowych /e.g., CEMG 1660/, jednak nawet w takim kontekście znaczenie rzeczownika σῶμα wcale nie jest oczywiste. Etykiетка mumiowa mogła bowiem nie tylko służyć identyfikacji już spreparowanej mumii, lecz także mogła mieć na celu identyfikację zwłok w trakcie procesu mumifikowania /cf. J. Quaegebeur, Mummy Labels: An Orientation, Papyrologica Lugduno-Batava 19, Lugdunum Batavorum 1978, pp.234-238/. Dopiero wyrażenie σῶμα εἰλημένον /P. Hamb. i 74, v. 5/ jest jednoznaczne - musi ono oznaczać mumie już spreparowaną i owiniętą w bandażę i całuny.

²⁶ Terminy ἑνταφιαστικῆ i νεκροτάφος zostały uznane za synonimy przez W. Crönerta, De critici arte in papyris exercenda, [w:] Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso, Milano 1925, p. 523; H.C. Youtie go, op.cit. /n. 23/, p.653, n. 105; p. 654, n. 112; oraz, choć nie bez pewnych wątpliwości, przez A. Bataille'a, op.cit. /n. 5/, pp.272-273. Wydawca P. Hamb. i 74 /P. Meyer/, idąc za sugestią W. Otto, Friester und Tempel im hellenistischen Ägypten, Bd. I, Leipzig-Berlin 1905, p.107 n. 3, rozumiał termin ἑνταφιαστικῆ jako pojęcie szersze, obejmujące wszystkich ludzi zatrudnionych przy mumifikowaniu zwłok i organizowaniu uroczystości pogrzebowych.

stai jak i nekrotafoi mogli być określani słowem ἐξωπλίται.²⁷
 Czy jednak termin ἐνταφιαστής także wcześniej był synonimem słowa νεκροτάφος - tej kwestii nie sposób rozstrzygnąć w oparciu o dokumentację papiirusową.

(iii) ὕρνητρίαί, ὕρνηταί

Egipskim ceremoniom pogrzebowym już od okresu Starego Państwa towarzyszyły laments płaczek. W roli tej występowały krewne, przyjaciółki i służące zmarłego, ale dla uświetnienia ceremonii angażowano także płaczki zawodowe²⁸. Płaczki są często przedstawiane na reliefach, zwykle jako kobiety z rozpuszczonymi włosami i rękoma wzniesionymi do góry, czasem także w geście ranienia sobie rękoma twarzy /np. słynne reliefy z grobowca wezyra Ramose w Tebach Zachodnich, XVIII Dynastia/.

Zwyczaj angażowania zawodowych płaczek jest potwierdzony w okresie grecko-rzymskim właściwie tylko przez jedną inskrypcję znalezioną na terenie nekropoli Hermoupolis Magna, a datowaną na III w. n.e. SB v 7871 jest metrycznym epitafium ułożonym w formie wypowiedzi zmarłego w młodym wieku Epimachosa, który sam wyraża swoje życzenia dotyczące przebiegu ceremonii pogrzebowych. Epimachos był zdecydowanym przeciwnikiem obyczajów egipskich i dlatego właśnie między innymi kategorycznie sprzeciwia się udziałowi płaczek /ὕρνητρίαί / w swoim pogrzebie /vv. 17-18: ἐκέλευσα μηδὲ τὰς καλουμένας ὕρνητρίας μοι τὸν φιληρμῆν παραλαβεῖν, co wydawca tego tekstu, E. Bernard, przetłumaczył: "j'ai demandé de ne pas utiliser pour moi les femmes appelées pleureuses au cher Philhermès"/²⁹. Sądzić należy, że owe threnetriaí raczej nie miały być kobietami z rodziny uważającego się za Greka Epimachosa, lecz zawodowymi płaczkami angażowanymi na pogrzeby.

²⁷ Cf. infra, pp.10-11.

²⁸ Ch. Seeber, Klagefrau, [w:] Lexikon der Ägyptologie, Bd. III Lfg. 3, Wiesbaden 1978, coll. 444-447; U. Rössler-Köhler, Totenklage, [w:] Lexikon der Ägyptologie, Bd. V, Lfg. 5, Wiesbaden 1985, coll. 657-658; w obu tych artykułach cytowana jest bogata literatura przedmiotu. Warto w tym miejscu jeszcze zauważyć, że w okresie Starego Państwa istnienie zawodowych płaczek nie jest bezpośrednio potwierdzone.

²⁹ Najnowsze wydanie epitafium Epimachosa: E. Bernard, Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine, Paris 1969, No. 97, pp.377-386, tam też cytowanych jest wiele artykułów poświęconych tej inskrypcji.

W jednym z kilku zachowanych rachunków wydatków związanych z organizacją pogrzebu / λόγος κηδείας / - SPP xxii 56 /III w. n.e./ - znajduje się pozycja ὄρ[η]νηταὶ (δραχμαὶ) λβ /col. ii v. 27/. Wydaje się więc, że w okresie rzymskim także mężczyźni mogli być angażowani przez rodzinę zmarłego w charakterze płaczków³⁰. Threnetai są także wymienieni wśród innych pracowników nekropoli /nekrotafoi i eksopylitai/ w BGU i 34 /I. poł. IV w. n.e./³¹.

(iv) ἔξωπουλίται

Interpretacja terminu ἔξωπουλίτης była przez długi czas sporna. Rozumiano go dosłownie: "ten, kto mieszka poza bramą /tzn. poza miastem/", ale określonym w ten sposób ludziom przypisywano wykonywanie rozmaitych zawodów³². Dopiero H.C. Youtie ostatecznie ustalił znaczenie tego spornego terminu; jego zdaniem termin ἔξωπουλίτης, występujący w papirusach od III do VIII w., mógł oznaczać każdego człowieka mieszkającego i pracującego na terenie nekropoli³³.

³⁰ Rzeczownik θρηνητής występuje tylko w dwóch papirusach; F. Preisigke, Wörterbuch, sv., tłumaczy go: "Klagemann, Heulmann". W literaturze greckiej w tym znaczeniu występuje rzeczownik θρηνητήρ /e.g., Aischylus, Pers. 938/.

³¹ Cf. infra, p.42.

³² F. Preisigke, Fachwörterbuch, sv. ἔξωπουλίτης, "wer ausserhalb der Ringmauer wohnhaft ist", B.P. Grenfell i A.S. Hunt /P. Grenf. ii 72, com. ad v. 4/ uważali, że termin ἔξωπουλίτης oznacza członka garnizonu stacjonującego w oddalonym od miasta forcie, a swoją interpretację oparli na późnobizantyjskim znaczeniu słowa ἔξωπυλον, "outlying fort"; H. Bell, P. Lond, iv 1419, pp.166 sqq., com. ad v. 1219, uznał termin ἔξωπουλίτης za synonim słowa ἔξωπράτης - w takim rozumieniu omawiany termin oznaczałby "one who brings commodities into a city and sells them there" /E.A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, sv. ἔξωπράτης /; F. Meyer, P. Hamb. i 56, introd., p.204, pod wpływem H. Bella uznał, że ἔξωπουλίτης jest człowiekiem, który handluje towarami spożywczymi /"dla ἔξωπουλίται wohnen vor dem πυλή, dem Torzollhaus, ihnen liegt die Versorgung des Dorfes mit bestimmten Lebensmitteln ob"/; F. Preisigke z kolei pod wpływem interpretacji H. Bella i F. Meyera zmienił zdanie wydając Wörterbuch /sv. ἔξωπουλίτης, "Mitglied einer vor dem Ortstoren wohnhaften, zunftartig geschlossenen Gruppe von Leuten, denen die Lebensmittelversorgung oblag"/; także M. Hombert publikując kilka papirusów z archiwum nekrotafoi z Wielkiej Oazy /RBP h 4, 1926, p.668/ przyjął taką interpretację terminu.

³³ H.C. Youtie, op.cit. /n. 23/, pp.650-657.

Termin ἐξωπουλίτης pojawia się po raz pierwszy w kilku papiirusach pochodzących z archiwum korporacji nekrotafoi, działającej w drugiej połowie III w. n.e. w Wielkiej Oazie. P. Grenf. ii 72 jest pokwitowaniem pożyczki udzielonej ἐξωπουλίτη Διοσπό[λ(εως)] καταμένοντι ἐν νεκρ() Ἀπτύτειος /vv. 4-5/. Wydawcy tego papiirusu /B.P. Grenfell i A.S. Hunt/ rozwiązywali skrót: ἐν νεκρ(στάφοις), ale istnieje też inna możliwość: ἐν νεκρ(ίαις) ³⁴. Tak więc, zależnie od przyjętego sposobu rozwiązywania skrótu, eksopylites przebywa wśród nekrotafoi lub na nekropolii; być może dla autora P. Grenf. ii 72 słowa ἐξωπουλίτης i νεκροτάφος były po prostu synonimami.

Innym papiirusem z archiwum nekrotafoi wymieniającym eksopylitai jest SB iii 7205. Nekrotafos Petechon, syn Mersisa obawia się, że grupa pięciu eksopylitai może przejąć należącą do niego τάξις ἐνταφιαστική. Trudno sobie wyobrazić, aby tymi eksopylitai był kto inny niż konkurująca grupa nekrotafoi lub entafias-tai ³⁵.

Papirus berliński, BGU i 34 /I. poł. IV w. n.e./, zawiera długi rachunek dotyczący zapewne spraw jakiejś korporacji pracowników nekropolii /w kolumnie V wzmiankowane są wydatki na aromatyczne zioła, miód, balsam, wino i oliwę, wszystkie te substancje były niezbędne do mumifikowania zwłok/. W kolumnach II-IV wymienione są dostawy wina m.in. dla eksopylitai /col. ii, vv. 20, 31; col. iii, vv. 7, 16; col. iV, v. 13/, threnetes /col. ii, v. 20; col. iV, v. 4/, nekrotafoi /col. iV, v. 8/, εἰς τὸ ὄρος /tzn. na nekropole - col. ii, v. 10/ i Σαραπίωνι εἰς τὰ νεκροτάφ(ια) /col. iV, v. 17/. BGU i 34 sugeruje więc, że eksopylitai, nekrotafoi i threnetai są pracownikami nekropolii, a każda z tych grup jest w ten czy inny sposób związana z mumifikowaniem zwłok i przygotowywaniem pogrzebów ³⁶.

Nie podlega natomiast żadnej wątpliwości wymienne użycie terminów νεκροτάφοι i ἐξωπουλίται w P. Hamb. i 56 /VI/ /VII w. n.e./. Papirus ten zawiera listę podatków płaconych przez różne korporacje: eksopylitai /col. v, v. 8/ płać podatek iden-

³⁴ Ibidem, p.653 n. 106.

³⁵ Na temat wymienności terminów νεκροτάφος i ἐνταφιαστής cf. supra, pp.39-40.

³⁶ Cf. H.C. Youtie, op.cit. /n. 23/, p.653.

tycznej wysokości jak nekrotafoi w roku następnym /col. Vi, v. 10/, przy czym w kolumnie V nie występują nekrotafoi, a w kolumnie VI - eksopylitali.

Dokumenty greckojęzyczne przedstawione w tym artykule obejmują okres ponad sześciuset lat /I w. p.n.e. - VI w. n.e./. Z powodu tak dużego chronologicznego rozproszenia źródeł, przy jednoczesnej niewielkiej ich ilości, nie jest możliwe prześledzenie w sposób szczegółowy wszystkich zmian dokonujących się w zakresie kompetencji poszczególnych grup zawodowych, a także zmian, jakim na przestrzeni wieków musiała podlegać pozycja społeczna zajmowana przez ludzi zatrudnionych na terenie nekropoli. Zakres kompetencji nekrotafoi i threnetai wydaje się dość jasno określony, nie można jednak powiedzieć tego samego o zakresie obowiązków entafiastai. Trzeba również pamiętać o tym, że omówione wcześniej papiirusy greckie pochodzą z różnych regionów Egiptu środkowego i górnego, a obyczaje pogrzebowe, mające tradycję sięgającą kilku tysiącleci, mogły różnić się między sobą w zależności od części kraju. To z kolei mogło powodować istotne różnice w zakresie obowiązków i sposobie ich wykonywania przez ludzi zatrudnionych na terenie nekropoli - zjawisko to jednak wymyka się spod obserwacji papirologa.